

Philosophical Analysis of Future Planning in the Light of Al-Farabi's Civil System

Seyedeh Fatemeh Babaei Chegini *

Rohollah Adineh **

Akram Jangalnavard***

Abstract

The search for an ideal society and planning for its members to achieve happiness, as well as answering the question of how to attain a desirable future for a community, has always been a central concern for sages and leaders of society. Among these, the role of thinkers such as al-Farabi in introducing and presenting the structure of an ideal civil order is undeniable. He is the first philosopher who, through his concept of the Virtuous City, raised independent and

*PhD Student of Islamic Philosophy, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Humanities, University of Zanjan, Zanjan, Iran (Corresponding Author) s.fatemeh.babaei@gmail.com

**Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Faculty of Theology and Islamic Studies, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. dr.adineh@isr.ikiu.ac.ir

***Master in Islamic Philosophy and Theology, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Faculty of Theology and Islamic Studies, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. a.jangalnavard@gmail.com

Date of Recieve: 2026/05/07 Date of Revise: 2026/06/08 Date of Acceptance: 2026/06/12

 Copyright©2010, Faculty of Islamic Theology and Sciences at University of Tabriz. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

Philosophical Analysis of Future Planning in the Light of Al-Farabi's Civil System ۱۳۸

systematic discussions regarding the ideal society, its pillars and components, and comprehensively examined political, cultural, economic, and military criteria. Furthermore, he did not separate governance from religion, depicting the ideal society as having a religious leader who serves as the fundamental principle and axis of unity among all pillars of that system. In this respect, Farabi's ideal system can be considered equivalent to the Mahdavi system. Therefore, the present research, conducted using a descriptive-analytical method and library references, seeks to examine al-Farabi's utopia and its criteria for planning towards the desirable Islamic system, whose goal is the attainment of happiness for all members of society.

Key Words: Al-Farabi, Management, Foresight, Leadership, Utopia

Introduction

Human action is fundamentally shaped by a forward-looking perspective and planning for the future; transitioning from present conditions towards an enlightened era is humanity's most significant concern. Hope for a future free of hardship gives meaning to human identity. Hence, futurists, by depicting virtuous cities or utopias, create possible and desirable images of the future to illustrate the gap between the current and desired state of affairs. Utopias represent humanity's social, political, cultural, and moral ideals. In the religious tradition, the Mahdavi society is an example of the utopia whose pillars are justice and truth.

The main question of this research is: Can we analyze al-Farabi's civil order lead to criteria for a desirable future that results in the happiness of society? For al-Farabi, complete happiness is attained by reaching the station of the Active Intellect, but this is not inherent to human nature and requires an appropriate plan. The innovation of this article is that, based on the analysis of al-Farabi's Virtuous City, it becomes clear that the philosophical and Mahdavi utopias are largely interrelated, and this connection can be explained based on al-Farabi's perspective. Moreover, the criteria of his Virtuous City can be utilized to better manage contemporary society.

Methodology

The present article, uses the descriptive-analytical method and library references, and attempts to examine al-Farabi's utopia and its criteria for planning towards the ideal Islamic system, which aims for the happiness of all members of society.

Findings

Al-Farabi's Virtuous City is a comprehensive and complete design for a civil system in which the role of all members is specified according to their aptitudes, with leadership playing the most crucial role. In such a society, there is no oppression, injustice, discrimination, war, etc., and the proper ground is prepared for all members to achieve perfection and happiness. By analyzing and explaining al-Farabi's criteria, it becomes clear that his Virtuous City is

equivalent to the Mahdavi utopia, the establishment of which is promised in Islam by the Twelfth Imam, Imam Mahdi. Thus, applying the measures envisioned by al-Farabi can bring our society closer to the Mahdavi utopia, and with the advent of this savior, the Mahdavi society the best civil order will be realized.

Discussion and Conclusion

Al-Farabi considers civil science as a perfection that man must achieve. This science includes knowledge of good and evil, virtues and vices, discerning the why and how of things, and acquiring intelligibles (Al-Farabi, 2011: 33). Society must be such that all natural aptitudes are cultivated in their proper direction. Innate potentials reach perfection through education and remain stunted due to its neglect. Virtues and vices are not innate but are acquired and become habits through repetition. Whoever acquires all virtues is superior to others and must assume leadership of society (Al-Farabi, 1992: 39).

The leader must guide people towards long-term interests. The most important pillar of the political system is leadership. The leader must be connected to the higher realms, have traversed the stages of perfection, reached the rank of the actualized and intellect, and be prepared to receive illuminations of revelation (Al-Farabi, 2011: 64; Mohajerania, 2001: 142). He assigns everyone to tasks suitable to their merit, leading to individual salvation. If such a ruler organizes other rulers and gathers virtuous individuals, the Virtuous City is realized. There, goals are harmonized, and everyone is engaged in their proper work (Al-Farabi, 1997: 203).

The most important characteristic of the Virtuous City is justice. Through justice, governments endure, everyone benefits from nature's bounties, resources are distributed equally, and people pursue knowledge, perfection, and skill in peace.

References

- Al-Farabi, Abunaser (1992). *Al-Siyasah al-Madaniyyah (Civil Politics)*, Trans by Seyyed Ja'far Sajjadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Al-Farabi, Abunaser (2011). *Tahsil al-Sa'adah (Attainment of Happiness)*, Ed and trans by Ali Akbar Jaber Moghaddam, Beirut: Saida Publications.
- Mohajerania, Mohsen (2001). *Al-Farabi's Political Thought*, Qom: Bustan-e Ketab-e Qom Publications.

تحلیل فلسفی تدبیر آینده در پرتو نظام مدنی فارابی

سیده فاطمه بابایی چگینی *

روح اله آدینه **

اکرم جنگل نورد ***

چکیده

جست و جوی جامعه مطلوب و برنامه ریزی برای رسیدن اعضای آن جامعه به سعادت و پاسخ به این سوال که چگونه می توان به آینده ای مطلوب برای یک جامعه دست یافت، مقوله ای است که همواره یکی از دغدغه های فکری حکیمان و رهبران جامعه بوده است. در این میان، نقش اندیشمندانی همچون فارابی در معرفی و ارائه ساختار یک نظام مدنی مطلوب غیر قابل انکار است. وی نخستین فیلسوفی است که با طرح مدینه فاضله، مباحث مستقل و منظمی در خصوص جامعه مطلوب و ارکان و مولفه های آن مطرح کرده است و معیارهای سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی را به نحو جامعی بررسی کرده است. همچنین وی

* دانشجوی دکتری فلسفه اسلامی، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران (نویسنده مسؤول).
s.fatemeh.babaei@gmail.com

** دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.
dr.adineh@isr.ikiu.ac.ir

*** کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی، گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران.
a.jangalnavard@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۷ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۲

حکومت را از دین جدا ندانسته و جامعه مطلوب را با داشتن رهبری دینی که اصل اساسی و محور وحدت میان همه ارکان آن نظام است ترسیم نموده است. از این جهت می‌توان نظام مطلوب فارابی را با نظام مهدوی هم‌تراز دانست. لذا در پژوهش حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته، سعی شده که آرمان‌شهر فارابی و معیارهای آن جهت برنامه‌ریزی برای رسیدن به نظام مطلوب اسلامی که هدف آن حصول سعادت تمامی اعضای جامعه است مورد بررسی قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: فارابی، مدیریت، آینده‌نگری، رهبری، مدینه فاضله

مقدمه

اساس حرکت انسان را نگاه و برنامه‌ریزی برای آینده شکل می‌دهد و گذر از شرایط کنونی و رسیدن به دوران روشنائی، مهم‌ترین دغدغه آدمیان است؛ چراکه آنها خواهان آینده‌ای به دور از سختی‌اند و به این منظور همه تلاش خود را به کار می‌گیرند زیرا این امر به هویت انسان‌ها معنا می‌بخشد؛ بنابراین، ترسیم آرمان‌شهرها یکی از روش‌های آینده‌پژوهان برای خلق تصاویر ممکن و مطلوب از آینده است. آرمان‌شهرها بیانگر آرمان‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اخلاقی هستند که بشر بدان می‌اندیشد. از ابتدایی‌ترین روزهای شکل‌گیری فلسفه در یونان باستان تا قرن حاضر آرمان‌شهرهای متفاوتی تصویر شده است.

در دوران باستان، مدینه فاضله به مکانی دوردست گفته می‌شد تا نشانگر این باشد که فساد جوامع معاصر به آنجا نرسیده است. کتاب‌های مدینه فاضله معمولاً در زمان بحران‌های جامعه نوشته می‌شدند؛ مثلاً فارابی در دوران جنگ‌های داخلی جهان اسلام و بحران خلافت، مدینه فاضله خود را تدوین کرد. تا اواخر سده هجدهم، مدینه فاضله از نظر جغرافیایی دور، اما از نظر زمانی هم‌زمان با جامعه موجود تصویر می‌شد. فیلسوف با این کار خود، عملاً جامعه موجود را نقادانه ارزیابی کرده و آنچه را که هست با آنچه را که ممکن بود باشد، و در مدینه فاضله خیالی به شکلی متعالی‌تر وجود دارد، مقایسه می‌کند (اسلاتر و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۱).

در اواخر قرن هجدهم میلادی، جابه‌جایی عمده از زمان به مکان در نوشته‌های مربوط به مدینه فاضله اتفاق افتاد و موقعیت مکانی آن از اساس تغییر کرد و به جای اینکه به مکان جغرافیایی دیگری در همان زمان اطلاق شود به همان مکان در زمان آینده اطلاق شد (همان: ۲۲). نکته مهم در همه تصاویر آرمان‌شهرها این است که همگی بر جنبه اجتماعی وجود انسان تأکید دارند؛ فرد تنها در دل جامعه سعادت‌مند می‌شود و شهر آرمانی فقط در تعامل با دیگران ساخته می‌شود.

پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا با تحلیل نظام مدنی فارابی می‌توان به معیارهایی برای آینده‌ای

۱۴۲ تحلیل فلسفی تدبیر آینده در پرتو نظام مدنی فارابی

مطلوب دست یافت که سعادت اعضای جامعه را به دنبال داشته باشد؟ بر اساس تحلیل نظام مدنی فارابی، می‌توان استنباط کرد که فلسفه سیاسی او شامل مبانی و معیارهایی جامع است که هدف غایی آن حصول سعادت برای همه افراد جامعه می‌باشد. از نظر فارابی، انسان ذاتاً نمی‌داند سعادت چیست و نیازمند برنامه‌ای مناسب است. مدیریت و اجرای این برنامه باید با کسی باشد که وحی را دریافت می‌کند و واسطه‌ای میان او و عقل فعال نیست. او پادشاه حقیقی است که مدینه را نظم می‌دهد، گروه‌ها را سامان می‌بخشد تا در زدودن بدی‌ها و حصول خوبی‌ها همکاری کنند. مردمی که توسط چنین رئیسی اداره شوند، فاضل و خوشبخت‌اند و اگر در یک مکان گرد هم آیند، مدینه فاضله شکل می‌گیرد که در آن، بحران‌ها رفع شده و بهترین زندگی ممکن پدید می‌آید. در سنت دینی ما نیز جامعه مهدوی به عنوان یک آرمان‌شهر که همان جامعه موردنظر پیامبران الهی است و عدالت و حقیقت، ستون‌های آن هستند، معرفی می‌شود که مشابه آرمان‌شهر فارابی است. پس با توجه به هدف این پژوهش، تأکید اصلی بر آرمان‌شهر فلسفی و تا اندازه‌ای بر آرمان‌شهر مهدوی است.

پیشینه تحقیق

یافته‌ها بیانگر آن است که تاکنون تحقیقی که به تحلیل و تبیین فلسفی از تدبیر آینده در پرتو نظام مدنی فارابی بپردازد، انجام نگرفته است اما از جمله تحقیقاتی که به نحوی با موضوع این تحقیق قرابت دارند، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود؛

۱. شکرینیا و دیگران (۱۴۰۲) «نقش سیاسی و اجتماعی مردم در تحقق حکومت مطلوب در اندیشه فارابی»: در این تحقیق به تبیین نقش مردم در حکومت مطلوب از دیدگاه فارابی پرداخته شده و با توجه به مفاهیمی چون عدالت، آزادی، هاکیت و قانون‌مداری، آینده مطلوب جامعه را در گرو اطاعت شهروندان از رهبران نیکو و سرپیچی از رهبران گمراه می‌داند.

۲. اعلی‌تورانی و همکاران (۱۳۹۱) «رابطه سعادت و سیاست از دیدگاه فارابی»: در این تحقیق بیان شده که هدف جامعه مدنی رسیدن به سعادت است و سیاست راه آن محسوب می‌شود؛ این مقاله با نقد سکولاریسم که جدایی دین از سیاست است، پیوند شریعت و سیاست را برای حصول سعادت ضروری می‌داند و رئیس مدینه را کسی معرفی می‌کند که دارای حکمت و نبوت باشد.

۳. نورالدین محمودی (۱۳۹۱) «آرمان‌شهر فارابی؛ جامعه مطلوب از دیدگاه فارابی و جایگاه تعلیم و تربیت در آن»: در این تحقیق، مدینه فاضله جامعه‌ای مطلوب معرفی شده که بهترین محیط تربیتی است و تعلیم و تربیت تنها در

سیده فاطمه بابایی چگینی و دیگران ۱۴۳

قالب اجتماع و زیر نظر رهبر جامعه ممکن می‌گردد. رئیس این مدینه، نماینده خداوند و معلم و هدایتگر مردم است و بر همین اساس، آموزش و پرورش امری دولتی و از وظایف اصلی حاکم حکومت اسلامی دانسته شده است. با وجود مقالات پیشین، اثری که به تحلیل فلسفی آینده در پرتو نظام مدنی فارابی پردازد و همه معیارهای جامعه مطلوب را مورد تحلیل قرار دهد، دیده نمی‌شود، از این رو، مقاله حاضر در این زمینه بدیع است. جنبه نوآوری این تحقیق از این جهت است که سعی می‌کند ارتباط بین آرمان‌شهر فلسفی و مهدوی در تحلیل فلسفی تدبیر آینده را از منظر فارابی مورد کنکاش و تحلیل قرار دهد.

۱. اصطلاح‌شناسی

۱-۱. آینده‌نگری و آینده‌پژوهی

آینده‌نگری به معنای مدیریت انسان در امور اجتماعی و فردی است و بدون آن موفقیت در زندگی ممکن نیست. آینده‌نگری عبارت است از گسترش افق دید انسان، دیدن پشت‌صحنه مسائل و مشکلات، همچنین درک درست زمان حال، به عبارتی آینده‌نگری یعنی دیدن آینده در زمان حال که نتیجه آن چاره‌اندیشی و یافتن راه‌حل برای اتفاقاتی است که احتمال دارد رخ دهند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۲، ۱۲: ۲۳۰).

آینده‌نگری را می‌توان توانایی تصور آینده از راه مطالعه، تحقیق یا تخیل، با به‌کارگیری ارزش‌های علمی، آموزه‌های دینی یا کشف و شهود غیرمادی تعریف کرد. در تعریفی دیگر، آینده‌نگری در دو سطح الهی و بشری متصور می‌شود؛ مفهومی عام دارد و در عین حال نیازمند توجه و دقت بیشتری است (گودرزی، ۱۳۹۵: ۵).

فارابی اصطلاح آینده‌نگری را به کار نبرده و در اصل این اصطلاح، جدید است، اما در آثار او مانند کتاب *آراء اهل مدینه فاضله*، عناصر مهمی چون: «تدبیر»، «عاقبت‌اندیشی»، «غایت‌نگری» و «سعادت جامعه» دیده می‌شود. او می‌گوید:

«هدف اجتماع در مدینه فاضله، همکاری برای رسیدن به سعادت است و هدف

غایی آن شناخت راه‌های دستیابی به سعادت می‌باشد» (فارابی، ۱۹۵۹: ۹۶).

۱-۱-۱. خاستگاه فطری آینده‌نگری

آینده‌نگری و آینده‌پژوهی به دلیل فراگیری، دوام و همه‌جانبه بودن، ریشه فطری دارند؛ زیرا مولفه‌های فطری بودن یک چیز، کلیت و دوام آن است. آینده‌نگری در طول تاریخ در میان همه اقوام، ملیت‌ها، موقعیت‌های جغرافیایی و فرهنگ‌های گوناگون (چه آسمانی و چه زمینی) مطرح بوده است؛ بنابراین، این امر ریشه فطری دارد و از امور فطری به شمار می‌رود (الهی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۹۲).

با اینکه فارابی اصطلاح آینده‌نگری را به کار نبرده، اما از نظر او عاقبت‌اندیشی و غایت‌نگری لازمه طبیعی قوه ناطقه انسان است و ریشه در سرشت عقلانی دارد. در واقع آنچه نزد فارابی فطری است، عقل غایت‌جو و سعادت‌طلب انسان می‌باشد که آینده‌نگری از لوازم آن به شمار می‌رود (فارابی، ۱۹۸۶: ۱۰۵).

۱-۱-۲. آینده پژوهی از دیدگاه فلسفی

برای تبیین فلسفی علم آینده‌پژوهی، ابتدا باید تقسیمات چهارگانه‌ی موجود در فلسفه‌ی تاریخ را بررسی کرد، زیرا تمام روند فکری فلاسفه و متفکران حول این چهار دیدگاه شکل گرفته است:

۱. فلسفه تاریخ عرفی و دوری ۲. فلسفه تاریخ قدسی و دوری ۳. فلسفه تاریخ عرفی و خطی ۴. فلسفه تاریخ قدسی و خطی.

دیدگاه اول: فلسفه تاریخ عرفی و دوری

کهن‌ترین دیدگاه فلسفی درباره تاریخ، نگاه دوری است که تاریخ را به گردش فصول سال تشبیه می‌کند. همان‌گونه که پس از زمستان، بهار بی‌پایان می‌آید، تاریخ نیز مجموعه‌ای از الگوهای معین و تکراری در فرایندی دایره‌وار است. در این نگاه، پیشرفت معنا ندارد و تنها توالی دوره‌هایی را می‌بینیم که می‌آیند و می‌روند. تاریخ غایت‌نهایی ندارد، هرچند هر دوره نتیجه و هدف مخصوص خود را دارد. همچنین دخالتی برای خداوند در نظر گرفته نمی‌شود. این تلقی در تمدن‌های باستانی چین، یونان و رم رواج داشته و در آثار هرودوت و رواقیان یونان نیز دیده می‌شود.

دیدگاه دوم: فلسفه تاریخ قدسی و دوری

دیدگاه دوم برخلاف دیدگاه اول، نقش دخالت الهی را می‌پذیرد. بر این اساس، رویدادهای تاریخی به صورت چرخه‌ای تکرار می‌شوند، اما در لحظه‌ای که تاریکی و شر غلبه یافت، عنصر الهی وارد می‌شود و با پیروزی نیکی بر بدی، به تاریخ پایان می‌دهد و عصر نوینی آغاز می‌گردد. این تلقی در باور ایرانیان باستان نیز دیده می‌شود، هر دوره با عصر طلایی خیر آغاز می‌گردد، سپس به تدریج شر چیره می‌شود تا آخرالزمان، آنگاه با مداخله الهی، نیکی پیروز می‌شود و تاریخ به پایان می‌رسد. نوعی از این نگاه در آثار افلوپین نیز هست؛ او معتقد است زمان بی‌آغاز و بی‌انجام است و جهان هستی ساختاری

سیده فاطمه بابایی چگینی و دیگران ۱۴۵

دایره‌وار دارد و خداوند منشا خیر و کمال و خوبی است به همین سبب بدون اینکه اراده کند، موجودات از او صادر می‌شوند که این صدور نیز در زمان نبوده و به نحو ازلی است (کاپلستون، ۱۳۸۰: ۵۳۵-۵۴۰).

فلوطين معتقد است همه موجودات نهایتاً به «احد» بازمی‌گردند و در او محو می‌شوند؛ بنابراین حیات پس از مرگ را نمی‌پذیرد. برای صدور و در مقابلش رجعت ابدی و ازلی آغاز و انجामी متصور نیست. این دیدگاه با باور ادیان ابراهیمی که خلقت را در گذشته و بهشت و جهنم را در آینده می‌دانند، کاملاً متفاوت است (ایلخانی، ۱۳۸۰: ۵۳).

دیدگاه سوم: فلسفه تاریخ عرفی و خطی

این دیدگاه، تاریخ را جریانی مستقیم، پیش‌رونده و علی و معلولی می‌داند که از نقطه‌ای شروع می‌شود، اما پایان مشخصی ندارد. در دوران رنسانس، متفکران غربی، قرون وسطا را دوران تاریکی و رنسانس را آغاز بهشت زمینی قلمداد کردند. به تدریج، نگاه الهیاتی به تاریخ کنار رفت و در عصر روشنگری، دیدگاهی شکل گرفت که در آن اصالت با انسان بود، نه خدا. برخلاف قرون وسطی که تاریخ را با دخالت خدا تفسیر می‌کردند، در این نگاه جدید، تاریخ عرصه‌ی ظهور کمال و حرکت صعودی انسان معرفی شد؛ انسانی که خود سرنوشتش را می‌سازد و هیچ اراده‌ی برتری را نمی‌پذیرد.

پس از قرون وسطی، عقل بشر از سلطه مرجعیت‌های دینی رها شد. جامعه‌ای که انسان با عقل خود می‌سازد، همان آرمان‌شهر بشری است و بهشت نه در دوردست، بلکه در همین دنیا باید ساخته شود. ریشه این دیدگاه عرفی و خطی، الهیات مسیحی است؛ مفاهیم آن عرفی شده همان مقولات مسیحی هستند. در الهیات مسیحی، تاریخ رو به جلو بود علی‌الخصوص با غایت بازگشت مسیح و بهشت جاودان، اما در اینجا خدا نقشی ندارد و انسان همه‌کاره است. به جای نجات از گناه اولیه، همه چیز مقدمه‌ای برای خودآگاهی، آزادی و سعادت در همین جهان است. مفاهیم قدسی و فرابشری، قالبی زمینی و عرفی می‌گیرند. از برجسته‌ترین طرفداران این دیدگاه: دکارت، کانت، مارکس، سن‌سیمون و مهم‌تر از همه هگل است.

دیدگاه چهارم: فلسفه تاریخ قدسی و خطی

به اعتقاد برخی متفکران، مفهوم تاریخ خطی نخستین‌بار در دین یهود مطرح گردید. تلقی دوری از تاریخ (چه قدسی باشد یا عرفی) در جهان باستان (تمدن‌های ایران، یونان، رم، چین، هند، مصر و بابل)

رایج بوده است. نخستین بار با پیدایش دین یهود بود که تاریخ به صورت سلسله‌ای از وقایع رو به جلو که تنها یک بار اتفاق می‌افتد، دیده شد. بنابراین، تاریخ نه به عنوان سلسله‌ای از ادوار، بلکه به عنوان روندی از نظر تدریجی در جهت یک هدف نهایی از ویژگی‌های تفکر یهودی و مسیحی است نه تفکر یونانی (کاپلستون، ۱۳۸۷: ۱۷۰). بنابراین حوادث تاریخی دارای معنای خاص خود شدند و هر لحظه نشانگر اراده ربانی و مشیت الهی است. این دیدگاه در مقابل دیدگاه یونانی و رومی بود که زمان را صرفاً تکرار بی‌پایان دوره‌های تاریخی می‌دانست. در این دیدگاه، تاریخ ارزش دینی و معنوی دارد؛ چراکه همواره حاصل تعامل انسان با پروردگار خود است. پولس قدیس در مقابله با اندیشه تکرار جهان یونانی و رجعت ابدی رومی بیان داشت:

«مسیح یک بار مرده است، یک بار و برای همیشه و تاریخ به نحو دوری که تا بی‌نهایت در حال تکرار شدن باشد، همانند آنچه مردم بدوی تصویرش می‌کردند (آفرینش، فرسایش، فروپاشی و بازآفرینی سالانه گیتی) و یا آنچه در فرضیه‌های بابلی پنداشته شده است (خلقت، نابودی و بازخلقت مجدد که در فاصله‌ای طولانی از زمان یعنی هزاره‌ها و دهه‌ها انجام می‌گیرد)، جلوه‌گر نمی‌شود. بلکه بر اساس دیدگاه جدید، تاریخ که مشیت الهی آن را مستقیماً تدبیر می‌کند، عبارت است از یک سلسله رویدادها و حوادث زمانی که هر یک از آنها مثبت یا منفی، ارزشی مستقل دارند» (الیاده، ۱۳۸۴: ۱۱۶).

از دیدگاه ادیان ابراهیمی، خداوند جهان را آفریده و با اراده خود روز قیامت را برپا می‌کند؛ بنابراین، خدا در آغاز و انجام تاریخ نقشی جامع دارد. به همین دلیل، این تاریخ را «تاریخ رستگاری» نامیده‌اند: مسیری که انسان از آن طریق به سعادت می‌رسد. برخلاف نگاه یونانی و رومی، دنیا و تاریخ دنیوی اصالت ندارند، بلکه گذرگاهی هستند برای رسیدن انسان به کمال و آمادگی برای جهان اخروی. اشاره به شروع تاریخ با هبوط آدم نیز همین معنا را دارد: انسان از اصل خود دور افتاده و باید به جایگاه حقیقی خویش بازگردد. در سنت ابراهیمی، ذات انسان با عالم طبیعت متفاوت است و حضور او در طبیعت نتیجه هبوط است؛ وطن اصلی او غیر از این جهان خاکی است (مجتهدی، ۱۳۹۰: ۷۰). در این دیدگاه، تاریخ دارای غایت، هدف و معنایی مشخص است. خداوند حکیم، همه کارهایش بر اساس حکمت است. تاریخ صحنه‌ای است که خداوند با وحی، اراده‌ی خود را درباره‌ی پایان تاریخ به انسان‌ها نشان

سیده فاطمه بابایی چگینی و دیگران ۱۴۷

می‌دهد. بنابراین، تاریخ محل تجلی الهی است؛ هر فاجعه مجازات گناه، و هر خوشی و پیروزی پاداش اطاعت از خداست (الیاده، ۱۳۸۴: ۱۱۲).

اما باید پرسید در این دیدگاه جایگاه فاعلیت انسانی کجاست؟

در این دیدگاه الهی از تاریخ، جایگاهی برای فاعل انسانی وجود ندارد؛ انسان‌ها هرگز نمی‌توانند در برابر اراده ربانی مقاومت کنند. تنها کاری که می‌توانند بکنند، این است که تحقق غایت الهی را جلو یا به تأخیر بیندازند. خداوند قاهر مطلق است و جهان به خواست او حرکت می‌کند. این نگاه خوش‌بینانه است، زیرا هرچند جهان به سوی سیاهی برود، خداوند آن را رها نمی‌کند و با دخالت خود، وضع را به سوی خیر تغییر می‌دهد. اساس این فلسفه تاریخ، حضور پیامبران است؛ نخستین انسان نیز نخستین پیامبر است. این همان فلسفه تاریخی است که پایه ادیان ابراهیمی (یهودیت، مسیحیت، اسلام) را تشکیل می‌دهد.

بسیاری از اندیشمندان اسلامی مانند فارابی نیز همین نگاه الهی به تاریخ را دارند، هرچند آن را به طور نظام‌مند بیان نکرده‌اند. تبیین این چهار دیدگاه ضروری بود، زیرا هر نوع نگرشی به آینده، مبتنی بر یک فلسفه تاریخی است. آینده‌پژوهی که در جهان مدرن متولد شده و تحت تأثیر مفروضات تفکر مدرن است، به بررسی رابطه حال و آینده و ترسیم آینده‌های ممکن و مطلوب می‌پردازد. از میان چهار دیدگاه فلسفه تاریخ، آینده‌پژوهی بر پایه‌ی تلقی عرفی و خطی از تاریخ استوار است؛ دیدگاهی که در آن انسان همواره در جستجوی پیشرفت است و خود تعیین‌کننده‌ی نهایی تاریخ می‌باشد. آینده‌پژوهی در فرهنگ غرب، نگاهی خاص به مفهوم زمان دارد که حرکت یک‌طرفه از گذشته به آینده را می‌پذیرد. این نگاه جهان‌گستر، امروزه بسیاری از فرهنگ‌های دیگر را به چالش کشیده است.

این نگاه خطی به تاریخ، عمری کمتر از چهارصد سال دارد و بر پایه مفاهیم سکولاریزه‌شده مسیحی شکل گرفته است و از همان ابتدا مورد انتقاد بوده، به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم که ایده پیشرفت نامحدود بشر و ساخت بهشت زمینی زیر سؤال رفت؛ برخی حتی بهشت زمینی را رکنی از تفکر فاشیستی دانسته‌اند. در مقابل، فلاسفه اسلامی با هر نوع قرائت سکولار از تاریخ که خالی از دخالت الهی باشد، مخالف هستند. آنان تاریخ خطی پیشرفت‌محور را نمی‌پذیرند و به روایت قدسی از تاریخ چه دوری و چه خطی، باور دارند. در این روایت، انسان رقم‌زننده نهایی تاریخ نیست، بلکه تاریخ عرصه

تجلی الهی است. خداوند انسان را به حال خود رها نکرده است. جهان نه استقلال و اصالتی دارد، بلکه سراسر امکان است و اگر تجلی الهی لحظه‌ای قطع شود، همه چیز در عدم فرو می‌رود. بنابراین، آینده‌پژوهی مبتنی بر دیدگاه اسلامی با آینده‌پژوهی رایج غربی تفاوت بنیادین دارد، پس می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که دیدگاه فارابی در قالب فلسفه تاریخ قدسی قابل تبیین است و او همواره به نقش خداوند در جهان تاکید داشته است. بنابراین، آینده‌ای که وی تصویر کرده، خالی از دخالت الهی نبوده و سعادت‌ی که برای انسان‌ها در نظر گرفته است، هم بعد مادی و هم معنوی را شامل می‌شود.

۲-۱. برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی یا طرح‌ریزی به معنی تفکر و اندیشیدن از پیش برای دستیابی به اهدافی معین در آینده است. در واقع برنامه‌ریزی فرایندی برای رسیدن به اهداف است و به پیش‌بینی و ساختن آینده تا حدودی قابل تصور، کمک می‌کند و پلی است بین آنجایی که هستیم و آنجایی که به دنبال رسیدن به آن در تکاپو هستیم (محمدی، ۱۳۸۵: ۱۰).

۳-۱. رهبری

فرایند حرکت گروهی از مردم در مسیری روشن و با برنامه‌ای صحیح، با انگیزه فعالیت آزادانه و با اختیار. رهبر در مجموعه خود دارای جایگاه خاصی است. رهبر باید مردم را به مسیری هدایت کند که مصالح درازمدت آنها را تأمین کند. این مسیر یا مانند تبلیغ اسلام در جهان، کاری عمومی است و یا مانند برگزاری یک همایش موضوع محدودی را شامل می‌شود (هشام الطالب، ۱۳۸۰: ۷۰).

۲. دیدگاه فارابی

۲-۱. برنامه‌ریزی برای آینده

آینده‌نگری و برنامه‌ریزی از دیدگاه فارابی، با آنچه پس از رنسانس در غرب مطرح شده، تفاوت اساسی دارد. او بر لزوم مداومت در کارهایی تأکید می‌کند که زمینه‌ساز رسیدن به سعادت هستند، تا نفس ناطقه از قوه به فعل برسد و از ماده بی‌نیاز شود؛ در این مرحله است که سعادت نهایی حاصل می‌گردد.

فارابی، سعادت انسان را صرفاً در افزایش قدرت، ثروت و لذت‌های بی‌قید نمی‌داند، بلکه این امور را جدای از حقیقت فرد و جامعه می‌شمارد. مدینه فاضله‌ی او آرمان‌شهری بر روی زمین است و قوس صعود تنها از طریق تحقق چنین جامعه‌ای ممکن می‌شود. او جهان مادی را راه رسیدن به سعادت اخروی می‌داند، اما هرگز نگاهی تحقیرآمیز به اجتماع زمینی ندارد؛ بلکه معتقد است قوس صعود تنها از طریق زیستن در دل جامعه‌ای که فضیلت‌مندی صفت اصلی آن است، میسر می‌شود.

سیده فاطمه بابایی چگینی و دیگران ۱۴۹

در مدینه فاضله، سعادت مردم از نظر کمی و کیفی متفاوت است و رسیدن به سعادت، شر و بدی‌های ارادی را به طور کامل از میان نمی‌برد. سیاست‌مدار مدینه باید نظام را چنان طراحی کند که همه اعضا با هم پیوند داشته باشند و در کسب خوبی‌ها همکاری کنند. رئیس مدینه باید با تدبیر، برنامه‌ای تدوین کند که مردم بتوانند نیازهای ضروری خود را از راه حرفه‌ها و کسب‌وکارهایشان تأمین کنند. برنامه‌های آینده باید با هدف، میان گروه‌ها و اعضا سازگاری و پیوند ایجاد کرده و هر آنچه را که خوب، سازگار و مؤثر در سعادت انسان است، تقویت کنند. همچنین باید افعال معینی را که موجب سعادت می‌شوند بشناسند، اما تنها به آنها اکتفا نکنند (فارابی، ۱۳۷۱: ۱۹۳).

برنامه‌ریزی برای آینده باید چنان باشد که هنگام بررسی اعمال امروز، آینده نیز به روشنی دیده شود. برای این کار باید توان تفکر را پرورش داد و دانست که واقعیت‌های آینده تحت تأثیر گفتارها و کردار امروز هستند. آینده هر ملت در گرو انتخاب‌های امروز افراد آن است (پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۱).

شرایط با حوادث گوناگون در حال تغییر است، ولی این تغییرات، نمی‌تواند مانعی برای برنامه‌ریزی سازمان‌ها باشد. سازمان‌ها می‌توانند با سازماندهی، نظم محیط را حفظ کنند. آینده به طور دقیق تابع تصمیم‌های امروز ما نیست اما از تصمیمات امروزها اثر می‌پذیرد. برنامه‌ریزان در برنامه‌ریزی مربوط به آینده باید دقت داشته باشند که برنامه‌ریزی‌های امروز آنها برای مدیریت آینده محدودیت ایجاد نکند و به گونه‌ای باشد که کمتر از گذشته تأثیر بگیرند (پورعزت، ۱۳۸۹: ۸۹).

فارابی علم مدنی را کمالی می‌داند که انسان باید به آن برسد و مدینه را غایی‌ترین پدیده انسانی و اجتماعی تلقی می‌کند. همه علوم و اشیاء در خدمت رساندن انسان به این کمال هستند. انسان باید خیر و شر، فضایل و نقص‌ها را بشناسد، چرایی و چگونگی هر چیز را بداند و معقولات را تشخیص دهد. علم مدنی همان علمی است که بر اساس آمادگی فطری، اهل مدینه را به سعادت می‌رساند (فارابی، ۱۴۳۳: ۳۳).

هر پدیده‌ای در جهت هویت و واقعیت می‌یلبد که انسان و جامعه مدنی را به سوی کمال مطلوب خویش برساند. از نظر فارابی، پدیده‌های اجتماعی و طبیعی به نوبه خود کلی هستند، اما نسبت به فراگیری علم مدنی و گستره آن جزئی محسوب می‌شوند و از طرفی دیگر، این پدیده‌ها به وسیله علم مدنی و سیاست مدنی در اجتماع کاربرد می‌یابند. فارابی معتقد است صنعت مدنی یعنی سیاست، علم و عمل نسبت به سایر علوم و صناعات‌های علمی و عملی مانند نسبت رئیس بنایان به سایر معماران و کارگران است در صنعت مدنی. صناعات علمی و عملی را برای اهداف و منافع مدینه به کار می‌برند تا به هدف اصلی در مدینه دست یابند (ملاصدرا، ۱۳۸۷: ۶۷).

این صنعت مدنی رئیس صناعات و پرقدرت‌ترین آنهاست. این علم و صنعت از سایر علوم و منابع برای دستیابی به هدف خود استفاده می‌کند و سایر علوم را برای غرض و غایت خود تنظیم می‌نماید (فارابی، ۱۴۳۳: ۴۴). از نظر فارابی، جامعه باید استعدادهای افراد را در همان جهتی که آمادگی دارند پرورش دهد. همه فطرتی مشترک دارند اما استعدادهای متفاوت؛ همین تفاوت موجب پیدایش حرفه‌ها و صنایع شده است. اگر استعدادها تربیت شوند، به کمال می‌رسند، در غیر این صورت، در سطح پایین می‌مانند. هرکس استعداد خاص خود را دارد، بنابراین تخصص در حرفه ضروری است. فضایل و رذایل ذاتی نیستند، بلکه با تکرار و عادت اکتساب می‌شوند. کسی که با تمرین همه فضایل را کسب کند، بر دیگران برتری دارد؛ چنین افرادی نزد قدما، صاحب «فره ایزدی» و انسان الهی محسوب می‌شدند (فارابی، ۱۳۷۱: ۳۹).

۲-۲. رهبری فاضل

مهم‌ترین رکن در ساختار نظام سیاسی، رهبری است. رهبر باید با عوالم بالا در ارتباط باشد و با استفاده از دو امر فطری و طبعی و ملکات و هیأت ارادی، مراحل کمال را پیموده و به مرتبه عقل بالفعل و معقول بالفعل رسیده و در همه حالات خود آمادگی دریافت فیوضات و حیانی را داشته باشد (فارابی، ۱۴۳۳: ۶۴؛ مهاجرنیا، ۱۳۸۰: ۱۴۲). فرمانروای نخست کسی است که هیچ‌گاه نیاز به راهنما ندارد و همه دانش‌ها برای او بالفعل شده‌اند. او هر کس را به اندازه شایستگی‌اش به کاری می‌گمارد که باعث رستگاری او شود. چنین کسی با پیوند روان خود با عقل فعال به مرتبه «عقل مستفاد» می‌رسد، شایسته وحی می‌گردد و نیرویی بخشایشی از عقل فعال دریافت می‌کند. فرمانروایی او اصلی‌ترین است و فرمانروایی دیگران از او سرچشمه می‌گیرد. اگر او فرمانروایان دیگر را سامان دهد و افراد بافضیلت را برگزیند، جامعه‌ای پلید می‌آید که «مدینه فاضله» نام دارد؛ جایی که هدف‌ها هماهنگ است و هر شهروند به کاری درخور استعداد و توانایی خود مشغول می‌باشد (فارابی، ۱۳۷۶: ۲۰۳).

رئیس مدینه فاضله باید خود و همه افراد جامعه را به سعادت برساند و از همگان سعادت‌مندتر باشد. او هدفش رسیدن به کرامت و شوکت است و برنامه‌ها را با پایبندی به قوانین و سنت‌ها پیش می‌برد. رهبر، گروه‌های مردم را بر اساس استعداد و شایستگی مرتب می‌سازد و هرکس را به کاری لایق می‌گمارد. در این صورت، همگان چون یک روح در کالبد‌های متعدد به خدمت کشور درمی‌آیند و به سعادت حقیقی می‌رسند. راه آن، زدودن شرور طبیعی و ارادی از مردم و ایجاد وحدت میان آنان است. برای کارآمدی نظام هدینه، همه اعضا باید با یکدیگر تعاون و همکاری داشته باشند (فارابی، ۱۳۷۱: ۳۵).

۲-۳. انواع مدینه

فارابی گردهمایی های انسان ها را به چهار بخش بزرگ تقسیم کرده است:

۱. آرمانشهر یا مدینه فاضله.

۲. نادان شهر یا مدینه جاهله.

۳. دُرُوندشهر یا مدینه فاسقه.

۴. گمراه شهر یا مدینه ضاله.

مدینه فاضله درست در برابر مدینه جاهله، مدینه فاسقه و مدینه ضاله است. در آرمانشهر، انگل ها و نورسته هایی وجود دارد که فارابی آن ها را «نوابت» خطاب می کند و پدید آمدن آنها در مدینه فاضله زیان بخش است. به اعتقاد او اینگونه شهروندانِ نادرست باید در آرمانشهر به یک سو نهاده شوند.

عده ای هم آدم نما هستند که با جانوران برابرند. آنها در مدینه جایگاهی ندارند و شهر محلی برای گردهمایی آنان نیست. برخی مانند جانوران اهلی، برخی هم غیر اهلی و برخی مانند درندگان هستند. بهتر است این آدم نمایان اگر اهلی و رام هستند، در شهر بمانند و شهروندان برای انجام کارها از آنها بهره برداری کنند و آنهایی که به حال خود رها شده اند، از شهروندان دور شوند و آنانی که زیان می رسانند و سود ندارند، شهروندان همان کاری را با آنها بکنند که با جانوران زیان بخش انجام می دهند (فارابی، ۱۳۷۶: ۲۶۱).

۲-۴. مدینه فاضله

انگیزه همه سرزمین های اسلامی داشتن جامعه ای مبتنی بر کرامت انسانی و عدالت است. خداوند مدینه فاضله نهایی را نه فقط در اسلام، بلکه در سایر کتب آسمانی هم نوید داده و با توجه به متون دینی آینده روشن است. انسان همیشه با امید زنده است و اگر آینده را تاریک ببیند، یأس غالب می شود. به این دلیل، خداوند، انسان را به مدینه فاضله تشویق می کند تا با منجی موعود همراه باشد. دانشمندان و متفکران بشری هم تنها راه نجات انسان ها از ستم و نابرابری ها را ایجاد یک حکومت واحد جهانی می دانند و هر انسانی که دارای فطرت پاک باشد، طرفدار جامعه ای است که فضایل انسانی و متعالی در آن جامعه ارج و قرب داشته باشد. برخی از مورخان انگلیسی، تنها راه صلح و نجات بشر را تشکیل حکومت واحد جهانی و جلوگیری از گسترش سلاح های اتمی می دانند. در بسیاری از آیات قرآنی، قول قطعی بر غلبه حق بر باطل داده شده است که بیان می کنند عاقبت از آن حکومت صالحان است: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ

الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلِيًّا لَّئِنْ لَمْ يَنْتَهِ عَنِ الْفَاسِقُونَ (نور: ۵۵).

اسلام مدعی است که تمام قوانین لازم برای زندگی بشر را در خود دارد و برپایی جامعه آرمانی (مدینه فاضله) را در گرو ایمان به خدا و عمل به احکام الهی می‌داند. در این دین، جزئیات این آرمانشهر، قانون، شیوه اجرا و هویت کامل زمامدار آن بیان شده و ضمانت موفقیتش نیز تأیید گردیده است. بر اساس آموزه‌های اسلامی، پیشوای دوازدهم که در انتهای سلسله امامت قرار دارد، مسئول برپایی این مدینه فاضله است. پیامبر (ص) با توجه ویژه به این موضوع، در مناسبت‌های گوناگون از جمله روز غدیر، ظهور حضرت مهدی (عج) و تشکیل دولت عدل را با قاطعیت مطرح کرد و ویژگی‌های او را بازگفت؛ چنان‌که در خطبه غدیر، چهل بار از امیرالمؤمنین (ع) و چهار بار با لفظ «مهدی» از امام دوازدهم یاد شد. این حکومت در آخرالزمان برپا خواهد شد، پس از آنکه همه مدعیان اصلاح و نظام‌های بشری، میدان عمل یافته و ضعف خود را نشان داده باشند تا پس از ظهورش کسی نتواند ادعا کند اگر به قدرت می‌رسید همانند او عمل می‌کرد. محور اصلی این مدینه «عدل» است؛ عدالتی که دوام حکومت را تضمین می‌کند، بهره‌مندی همگان از نعمت‌های طبیعت و تقسیم عادلانه امکانات را ممکن می‌سازد و در پرتو ایمان به آخرت، حرص و طمع را از میان می‌برد. در چنین جامعه‌ای، فقر و انگیزه ظلم رخت برمی‌بندد، استعدادها نهفته انسان‌ها (که همچون معادن طلا و نقره‌اند) شکوفا می‌شود، عقل‌ها به توانمندی‌های خود پی می‌برند، و توسعه و بالندگی واقعی در سراسر جهان تحقق می‌یابد. ریشه‌کن شدن ظلم، امنیت فراگیر، احقاق حقوق، رواج دینداری، تربیت اخلاقی، فراوانی اموال و جانشینی فضایل به جای رذایل از نتایج این آرمانشهر است. در نهایت، هر انقلابی نیازمند زمینه‌سازی و یاری‌رسانی افرادی است که منافع شخصی را کنار گذاشته باشند (مکارم، ۱۳۷۷: ۲۳۵).

انسان همواره در پی ساختن جامعه‌ای عاری از ظلم، تبعیض، جنگ، جهل، فقر و بیماری بوده است؛ آرمانی که ذهن متفکران و اصلاح‌طلبان را به طراحی «آرمانشهر» یا در لاتین «اتوپیا» و در عربی «مدینه فاضله» مشغول کرده است. افلاطون راه تحقق آن را در آموزش فلسفه حقیقی و حکومت فیلسوفان می‌دید. آگوستین با محوریت صلح و عدالت، از «شهر خدا» سخن گفت که شاید همان بهشت موعود ادیان باشد. فارابی نیز به دنبال جامعه جهانی‌ای بود که رئیس اولش پیامبر متصل به عقل فعال است و در غیاب او، جانشینی بر پایه روش و منش وی حکومت می‌کند. در سده شانزدهم، تامس مور با نقد اوضاع اروپا به‌ویژه انگلستان، شهری خیالی ترسیم کرد که در آن مالکیت خصوصی و پول جایگاهی ندارند، زمامدار مادام‌العمر برگزیده می‌شود و مردم با روی آوردن به لذت‌های روحی،

عدالتی مثال‌زدنی را تجربه می‌کنند (مکارم، ۱۳۷۷: ۲۰).

مراتب نظام حکومتی از منظر فارابی به نحو زیر است؛

۱. آفاضل (حکما، خردمندان و صاحبان ردی)

۲. گویندگان (خطیبان، شعرا، دیران و مانند اینها)

۳. حساب‌رسان، مهندسان، اطباء، منجمان و امثال اینها

۴. جنگجویان، نگهبانان و امثال اینها

۵. مالیات‌بگیرها

این مراتب مدیریت مدینه فاضله را بر عهده دارند و برحسب فعالیت‌هایی که متناسب با استعداد خود در جامعه انجام می‌دهند، از بیت‌المال حقوق دریافت می‌کنند (فارابی، ۱۳۷۱: ۴۲).

بر اساس دیدگاه فارابی، فرمانروای نخست در جامعه شهری همانند آفریدگار نخست در نظام هستی است که هر موجودی را در جایگاه شایسته‌اش قرار می‌دهد. در این نگاه، افراد و گروه‌ها یا در جایگاه فرمانروایی یا در موضع فرمانبرداری قرار دارند. ساختار اجتماعی به صورت سلسله‌مراتبی نزولی از فرمانروای نخست تا پایین‌ترین درجه فرمانبرداری سازمان می‌یابد. این پیوستگی در جامعه، مشابه وابستگی موجودات طبیعی به مبدأ نخست است؛ یعنی همانگونه که هستی از پدیدآورنده آغاز و تا هاده اولیه ادامه می‌یابد، گروه‌ها و افراد جامعه نیز وجود خود به خودی ندارند، بلکه هستی هر یک برای دیگری و در خدمت کل قرار دارد (فارابی، ۱۳۷۶: ۲۱۷).

۲-۴-۱. مدینه فاضله پیامبر

در دوران جاهلیت، جامعه عربی فاقد نظم و قانون مشخص بود و به دلیل تعصبات قبیله‌ای و کینه‌توزی، همواره درگیر کشمکش و جنگ بود. پیامبر اسلام (ص) رسالت جهانی خود را از همین سرزمین آشفته آغاز کرد و با تربیت اخلاقی، کینه‌ها را به برابری، تفاخر قبیله‌ای را به تقوا، و جنگ را به ایثار تبدیل کرد. ایشان با تأسیس مدینه فاضله در یثرب، جامعه‌ای مبتنی بر کمال و معرفت بنا نهاد که الگویی برای دیگر مناطق شد. پس از پیامبر، امامان (ع) نیز برای احیای سنت و حفظ ارزش‌های اسلامی، مبارزات فرهنگی و سیاسی را ادامه دادند و در این راه به شهادت رسیدند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۲۳۴).

۲-۵. ترسیم معیارهای اساسی برای نظام مطلوب از منظر فارابی

فارابی برای ترسیم نظام مطلوب و برتر و تمایز این نظام از سایر نظام‌ها، معیارهایی را مشخص می‌کند: معیار

۲-۵-۱. معیار سیاسی

فارابی معتقد است نظام سیاسی باید فاضله باشد؛ یعنی نظام و سیاستی که انسان را به سعادت برساند. در نبود چنین نظامی، سعادت ممکن نیست و شهروندان در دنیا و آخرت به فضایل نمی‌رسند. در اندیشه فارابی، رهبری جایگاه بسیار بالایی دارد و رهبر فاضل باید سیاست فاضله داشته باشد. فارابی فیلسوفی غایت‌گراست و علت غایی را مبنای نظریات خود قرار داده و نظام سیاسی را بر اساس غایات طراحی کرده و به سه سطح ملی، منطقه‌ای و جهانی معتقد است.

اولین سطح «اجتماع مدینه» است که دارای انسجام و انتظام است و می‌تواند انسان را به کمال و خیر افضل برساند. کمال نهایی و خیر برتر به وسیله مدینه حاصل می‌شود و مدینه فاضله زمینه را برای ظهور دو سطح دیگر فراهم می‌آورد به طوری که در صورت تشکیل نشدن مدینه فاضله، دو سطح دیگر هم تشکیل نمی‌شود. اجتماع یعنی «اجتماع امت» که به آن اجتماع میانه هم گویند. اجتماع سوم همه انسان‌ها را در روی زمین در بر می‌گیرد و به آن «امم فاضله» یا «معمور ارض» گویند؛ پس نظام‌های سیاسی به ترتیب ملی، منطقه‌ای، و جهانی هستند. گرچه مدینه فاضله در نظام سیاسی فارابی بسیار حائز اهمیت است، اما در سیر تصاعدی ممکن است سطح اول یعنی، مدینه فاضله تشکیل شود یا اینکه مدینه فاضله و اجتماع امت تشکیل شوند ولی در سطح جهانی امم فاضله شکل نگیرد. آنچه در هر سه سطح از نظام سیاسی حائز اهمیت است، رسیدن به کمال و سعادت است و حصول غایت و رسیدن به سعادت منوط به همکاری شهروندان با یکدیگر است (فارابی، ۱۳۷۶: ۱۴۵؛ مهاجرنیا، ۱۳۸۰: ۲۱۳).

اسلام اصولی را برای اداره جامعه به کار می‌گیرد از جمله؛

اصل نظارت عمومی: طبق این قاعده کلی، همه مردم در برابر سلامت جامعه و صحت روابط مسئول‌اند. حتی یک چوپان و رفتگر حق دارد یک مقام دولتی را از ارتکاب عمل زشت بر حذر دارد و هیچ کس از تذکر دادن به دیگری نمی‌ترسد و اگر کسی از خدا غافل شود، دیگری عمل خلافتش را یادآور می‌شود، عمل به این وظیفه مانع گستاخی و بزهکاری در جامعه می‌شود و دخالت قوای انتظامی را کاهش می‌دهد (مکارم، ۱۳۷۷: ۱۳۸).

در قرآن کریم به اصل نظارت عمومی اشاره شده است:

«كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَكَوْا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ» (آل عمران: ۱۱۰).

سیده فاطمه بابایی چگینی و دیگران ۱۵۵

اصل عدالت اجتماعی: عدالت اجتماعی باعث می‌شود همهٔ اقشار جامعه امکان رشد پیدا کنند و هرکس به تناسب کار و لیاقت خود از منافع بهره‌مند می‌شود. اصل عدالت اجتماعی در دستور کار انبیا بوده و از اهداف رسالت پیامبران است.

اصل مشورت و همفکری: مشورت، بهرمندی از عقول خردمندان و در جایی است که حکم صریح خداوند در موضوع موردنظر نیامده باشد. معصومین (ع) هم با مردم مشورت می‌کردند و مشورت آنها دلیل بر نیازمندی آنها نبود، بلکه می‌خواستند فواید مشورت کردن را به مردمی که در آینده به پیامبر دسترسی ندارند، بیاموزند.

اصل بطلاله و رازداری: یکی از صفات مؤمن کیاست و فطانت است و رهبری که الگوی مؤمنان است، باید دارای این صفات باشد. قرآن از جاسوسی و مکر دشمن تذکر می‌دهد. این رازداری باید با هوشیاری تمام و مطلع بودن از آخرین تدابیر دشمن باشد. این اصل هم شامل جلوگیری از افشای اطلاعات نظامی و امنیتی کشور می‌شود و هم تلاش در جهت کسب اطلاع از وضعیت دشمن است.

اصل رابطه و مرزداری: هدف از این اصل، حراست از مرزها و ایجاد امنیت است برای پرداختن به اطاعت و بندگی خدا و به منظور نگهبانی از مرزهای مسلمانان است چون فقط کیان اسلام مستلزم حفظ بلاد و مرزهاست. اصل حمایت از مستضعفان: دین خدا به حمایت از ستمدیدگان (مستضعفان) فرمان داده است. مستضعف کسی است که در برابر ظلم دیگران تضعیف شده و بدون رهبر نمی‌تواند به جایی برسد. متون دینی، مسلمانان را به دفاع از حق خود توصیه می‌کنند تا خوار نشوند. ملت‌هایی که با وحدت، رهبری برمی‌گزینند، از کیان خود دفاع می‌کنند، سرنوشت اقتصاد و فرهنگ خود را به دست می‌گیرند، به زندگی شرافتمندانه می‌رسند و مظلوم واقع نمی‌شوند (مکارم، ۱۳۷۷: ۱۴۰).

۲-۵-۲. معیار اقتصادی

جایگاه صحیح اقتصاد در نظر فارابی اهمیت بسیار بالایی دارد. در مدینه فاضله فارابی سه طبقه وجود دارد: طبقه اول، طبقه رؤسا: کسانی که ریاست می‌کنند ولی خود رئیسی ندارند. طبقه دوم، طبقه خدمتگذاران: هیچ ریاستی ندارند و فقط خدمت می‌کنند. طبقه سوم، طبقه متوسط: زیردست رؤسا هستند و رئیس برای افراد بعد از خود. بیشترین مسئولیت در جامعه بر عهده طبقه متوسط است. رهبر از طریق این طبقه، تدابیر حکومتی را اعمال و دستورات خود را اجرا می‌کند. در مدینه باید برای درآمد، تولید و توزیع عادلانه برنامه‌ریزی صحیح شود و با نظارت

۱۵۶ تحلیل فلسفی تدبیر آینده در پرتو نظام مدنی فارابی

بر اصول ارزشی، افراد استعداد‌های خود را برای افزایش تولید و بهره‌وری به کار گیرند. همچنین صنعت‌ها، تجارت‌ها و مشاغل باید کنترل شده و راه‌های صحیح تولید مورد توجه قرار گیرد (مهاجرنیا، ۱۳۸۰: ۲۷۶).

اسلام برای همه نیازهای بشر، نه فقط اخلاق و عبادت، دستورالعمل دارد. علمای اسلامی در پی طرح جامع اقتصاد اسلامی و تحلیل‌های کمی و کیفی آن هستند. جهت‌گیری اقتصادی جامعه تحت تأثیر فرهنگ و بینش مردم است و با تغییر نگرش آنان، فعالیت‌های اقتصادی نیز دگرگون می‌شود. فردی که بر پایه اسلام تربیت شده، ثروت را اصالت نمی‌داند، بلکه وسیله‌ای برای تقرب الهی می‌شمارد (مکارم، ۱۳۷۷: ۱۶۸).

اسلام، ثروت را وسیله فضایل اخلاقی می‌داند و دولت اسلامی موظف است از احتکار و واسطه‌گری جلوگیری، اشتغال همگانی را ایجاد، و مشاغل را با ارزش‌های اسلامی سازگار کند. تعدیل ثروت (مانند تقسیم غنایم)، رقابت تنها در کارهای خیر، و رفع فقر ناشی از نظام‌های نادرست (توزیع ناعادلانه، اسراف و ...) از اصول اساسی در اسلام است. دولت با عدالت، توزیع عادلانه، رشد و استقلال اقتصادی، اقتدار سیاسی اسلام را رقم می‌زند؛ درخشش اقتصاد اسلامی در گرو اجرای کامل احکام حقوقی، اخلاقی و سیاسی و تبعیت مردم است (مکارم، ۱۳۷۷: ۱۷۶).

۲-۵-۳. معیار نظامی

فارابی برای حفاظت از نظام مدینه در برابر دشمن و افزایش قدرت نظامی، پیش‌بینی‌هایی کرده است. در مدینه فاضله، همه مردم و گروه‌ها باید زیر نظر حکومت و نظامات سیاسی-اجتماعی باشند. حاکم به همراه دستیاران نظامی خود، با بهره‌گیری از استعداد‌های برتر، برنامه‌ریزی‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت دفاعی انجام می‌دهد. دستیاران حاکم و فرماندهان سپاه باید هم فضیلت فکری و هم فضیلت اخلاقی داشته باشند. حاکم، خود فرمانده سپاه است و باید از سلامت جسمی و قدرت بدنی برخوردار باشد، زیرا قدرت سپاه به قدرت و اقتدار رهبران سیاسی وابسته است. همچنین آنان باید بتوانند با تدابیر و تاکتیک‌های نظامی از تجهیزات جنگی و نیروهای رزمی استفاده کنند (مهاجرنیا، ۱۳۸۰: ۲۸۰).

۲-۵-۴. معیار فرهنگی

فارابی معتقد است برای رشد فرهنگ جامعه عده‌ای باید در راستای اهداف رئیس مدینه مسئول تعلیم و تربیت و ارشاد مردم باشند. همچنین با شعر، خطابه، نویسندگی، ادبیات، فصاحت و بلاغت می‌توان در مؤمنان تأثیر گذاشت. از منظر فارابی حاکم عهده‌دار آموزش همگانی، بسط فضایل و ارزش‌های دینی و اخلاقی در جامعه است. ولی به تنهایی قادر به انجام این وظیفه نیست، خطیبان، واعظان، عالمان دینی، متکلمان در راه اهداف ملی مدینه، رهبر را

۲-۶. حصول سعادت

پادشاه مدینه باید نظام را چنان تنظیم کند که اعضا و گروه‌ها با نظم خاصی به هم پیوند داشته باشند و سازگاری میان آن‌ها سبب افزایش خیرات و کاهش مضرات شود. هدف مدینه، از میان بردن شرور ارادی و غیرارادی و جایگزین کردن خیرات ارادی و طبیعی است. ملت‌ها در شناخت سعادت متفاوت‌اند: بیشتر مردم به سعادت خیالی و مبتنی بر تخیل دل بسته‌اند اما حکیمان، اصول سعادت را از راه تعقل و تصورات عقلی به دست می‌آورند (فارابی، ۱۳۷۱: ۱۹۷).

رسیدن به سعادت زمانی ممکن است که معقولات و معارف اولیه از سوی عقل فعال به انسان اعطا شود. انسان‌ها از نظر استعداد متفاوت‌اند، برخی هیچ معقولی نمی‌پذیرند و برخی می‌پذیرند اما در مسیر نادرست به کار می‌برند و گروهی هم معارف را می‌پذیرند و هم در جهت درست به کار می‌بندند. این دسته‌ی آخر دارای فطرت سلیم هستند و تنها آنان می‌توانند به سعادت نهایی برسند (فارابی، ۱۳۷۳: ۱۸۷).

فارابی سعادت را خیر مطلق می‌داند و هر چیزی که انسان را در راه رسیدن به سعادت کمک کند، خیر و هر آنچه که انسان را از مسیر سعادت بازدارد، شر می‌داند. انسان ابتدا باید معنای سعادت را بداند و سپس اعمالی را که منجر به سعادت می‌شود، بشناسد و انجام دهد (فارابی، ۱۳۷۱: ۳۸).

فارابی سعادت را دو گونه می‌داند:

الف) سعادت حقیقی: این نوع از سعادت به جهت ذاتش مطلوب است و انسان همه چیز را به خدمت می‌گیرد تا به آن دست یابد و بعد از وصول دست از طلب می‌کشد. این نوع از سعادت در آخرت است و به آن سعادت قصوی می‌گویند.

ب) سعادت ظنی: این نوع سعادت در حقیقت سعادت نیست و به آن سعادت موهوم هم گفته می‌شود و اگر جنبه مثبت داشته باشد به خیرات مشترک موسوم است. مانند ثروت، لذت، کرامت، جاه و مقام. فارابی این نوع دوم را سعادت نمی‌داند، بلکه خیراتی می‌داند که برای وصول به سعادت به کار می‌روند.

البته سعادت برای مردم مدینه متفاوت است و این تفاوت به دلیل تفاوت در کمالات حاصله است، کمالاتی که مردم مدینه با انجام افعال مدنی به دست می‌آورند. انسان‌ها برای شناخت و حصول سعادت به مرشد و راهنما نیاز دارند. این راهنما گاهی عقل فعال است و گاهی رئیس اول در مدینه فاضله (مهاجرنیا، ۱۳۸۰: ۶۰).

نتیجه‌گیری

در اندیشه فارابی میان آرمان‌شهر فلسفی و مهدوی ارتباط تگاتنگی وجود داشته و بر اساس نظریه مدینه فاضله فارابی می‌توان با بکارگیری عناصر مهمی از قبیل برقراری عدالت در جامعه و رفع تبعیض در اجتماع به تدبیر آینده پرداخت که در سایه چنین فضایی در میان مردم، استعدادها شکوفا شده و توانایی‌های نهفته در وجود انسان به فعلیت می‌رسد. برای ایجاد این شرایط برای سعادت و کمال انسان باید برنامه‌ای موزون و هماهنگ طراحی کرد. برنامه‌ای که جامع باشد و تمام گروه‌ها و دسته‌ها را به کمال برساند. اما صرف داشتن برنامه کافی نیست و هر طرح و اندیشه‌ای برای به سرانجام رسیدن نیازمند مدیریت است؛ زیرا که هماهنگ کردن اجزاء و رفع موانع، مهارت خاصی را می‌طلبد. برنامه، طرح و چهارچوب کلی را مشخص می‌کند و گاهی با گذشت زمان، تغییرات و شرایط خاصی پیش می‌آید که شاید برنامه را دچار محدودیت کند، در این مواقع باید حاکمی حکیم، جامعه را مدیریت کند و از بروز مشکلات جلوگیری نماید. معلم ثانی، مدینه فاضله و آرمان‌شهری را مطرح کرده است که اعضای جامعه خود را به سعادت می‌رساند؛ اما بشر تاکنون موفق به برپایی آن نشده ولی در دین مبین اسلام نوید ساخت این جامعه توسط پیشوای دوازدهم، حضرت مهدی (عج) داده شده است. در این جامعه آرمانی، صلح و عدالت برقرار است و از جنگ و ظلم و تبعیض و فقر خبری نیست. همچنین فارابی با طرح مدینه فاضله خود سعی کرده است برنامه‌ای را برای آینده تدوین کند که هرکس را متناسب با استعداد خود در مرتبه و جایگاه خود به کمال و سعادت رساند و مسیر رسیدن به سعادت و کمال را هموار سازد و لزوم داشتن چنین برنامه جمعی و رهبری جهت هماهنگی و تعاون بین مرلتب و اجزا و بخش‌های مختلف، مشخص بودن وظایف هر مرتبه، جلوگیری از ظلم و تبعیض و بی‌عدالتی، جلوگیری از سلطه بیگانگان و اختلال در نظم جامعه، حفظ و نظارت بر قوانین، ترتیب و تنظیم گروه‌ها بر اساس استعدادها و برقراری وحدت، احساس می‌شود و با انجام این کارهاست که جامعه به سلامت و کمال می‌رسد و آرمان‌شهر و مدینه فاضله محقق می‌شود و این چنین مدینه‌ای مردم خود را به سعادت دنیوی و اخروی خواهد رساند.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

اسلاتر، ریچارد و دیگران (۱۳۹۰). *نواندیشی برای هزاره نوین*، ترجمه عقیل ملکی‌فر و دیگران، مرکز

- آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی، تهران: موسسه تحقیقات صنایع دفاعی.
- ایلخانی، محمد (۱۳۸۰). متافیزیک بوئتیوس، تهران: انتشارات الهام.
- پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۹). مدیریت راهبردی عصر مدار، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول.
- تقوی نسب، سید علی؛ کرامت زاده، عبدالمجید (۱۳۹۸). مبانی آینده پژوهی از نگاه فاسفه اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، چاپ اول.
- صدرا، علیرضا (۱۳۸۷). علم مدنی فارابی، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۳۷۱). سیاست مدنی، سید جعفر سجادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۳۷۶). اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، ترجمه سید جعفر سجادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۴۳۳). تحصیل السعاده، ترجمه علی اکبر جابری مقدم، بیروت: صیدا.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۹۵۹م). مبادی آراء اهل المدینه الفاضله، تحقیق البیر نصری نادر، بیروت: المطبعه الکاثولیکیه.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۹۸۴م). آراء اهل المدینه الفاضله، بیروت: دار المشرق.
- کاپلستون، فردریک (۱۳۸۰). تاریخ فلسفه (یونان و رم)، ترجمه سید جلال‌الدین مجتبوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- کاپلستون، فردریک (۱۳۸۷). تاریخ فلسفه (از ولف تا کانت)، ترجمه اسماعیل سعادت و منوچهر بزرگ‌مهر، تهران: سروش، چاپ چهارم.
- گودرزی، غلامرضا (۱۳۹۴). پیش درآمدی بر آینده‌نگری الهی، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، موسسه آینده روشن.
- مجته‌دی، کریم (۱۳۹۰). فلسفه تاریخ، تهران: انتشارات سروش.
- محمدی، علی (۱۳۸۵). سازمان و مدیریت، تهران: هادیان.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۲). تفسیر نمونه، قم: دارالکتب العلمیه.
- مکارم، محمدحسن (۱۳۷۷). مدینه فاضله در متون اسلامی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم،

۱۶۰ تحلیل فلسفی تدبیر آینده در پرتو نظام مدنی فارابی

چاپ اول.

مهاجرنیا، محسن (۱۳۸۰). *اندیشه سیاسی فارابی*، قم: بوستان کتاب، چاپ اول.

هشام، الطالب (۱۳۸۰). *مدیریت و رهبری در تشکلهای اسلامی*، تهران: نشر قطره.

الهی‌نژاد، حسین (۱۳۸۶). *آینده‌نگری و فرجام تاریخ بشر*، مجله انتظار، شماره ۲۱، دوره ۷، صص ۸۱-۱۲۲.

الیاده، میرچا (۱۳۸۴). *اسطوره بازگشت جاودانه*، ترجمه بهمن سرکاراتی، تهران: انتشارات طهوری.